

a novellaelemzés új módszerei

(Akadémiai Kiadó, Budapest 1971)

A Magyar Tudományos Akadémia Stilisztikai és Verstani Munkabizottsága 1970. április 9–11. között vitaülést tartott Szegeden. A vitaülésen négy novella, Kosztolányi Dezső *Caligula*, Krúdy Gyula *Utolsó szivar az Arabs szürkénél*, Móricz Zsigmond *Barbárok* és Nagy Lajos *Január* című novellája került megvitatásra, ill. elemzésre. A konferencián részt vettek a modern nyelvészet, a pszichológia, a szemiotika, a stilisztika és a kommunikációelmélet képviselői. Huszonkilenc felszólalás hangzott el, huszonkilenc felszólaló próbálta különböző koncepció és módszer alapján megközelíteni, ill. elemezni a novellákat.

A világszerte elhanyagolt novellaelemzés tette szükségessé e konferencia összehívását is. Amíg a verselemzési módszerek lépést tartanak a költészet fejlődésével, ugyanaz a novellaelemzés területén nem tapasztalható. A XX. századi novella ugyanis többé-kevésbé kinőtte a hagyományos elemzési módszereket. Örömmel mondhatjuk, hogy ez a vitaülés is hozzájárult a novellamegközelítés legújabb, legmodernebb módszereinek feltárásához. Az itt elhangzott felszólalások anyagát tartalmazza a most bemutatásra kerülő könyv, amely az elemzés szempontjait figyelembe véve hat részre tagolódik. Nincs szándékunkban részletesebben foglalkozni minden felszólaló dolgozatával, egy-egy fejezetből csak a legfigyelemreméltóbb felszólalásokat emeljük ki.

A négy novella pszichológiai szempontú megközelítésével Nagy Márta, Mérei Ferenc és Halász László foglalkozott. Nagy Márta abból indul ki, hogy az író nemcsak ábrázol, hanem ítéletet is mond. Ez az ítélet pedig az író állásfoglalásából fakad. Állásfoglalását sokszor ideológiai szinten szoktuk kimutatni, ez azonban eleve kizárja a mű megközelítésének újabb módszereit, a műben rejlő esztétikai értékek fölfedezéséhez vezető utat. Nagy Márta szerint az író állásfoglalása a mű szerkezetében, műfajában, stílusában is megnyilvánulhat, és meg is nyilvánul. Nem véletlen tehát, hogy ő az ilyen szempontú megközelítést alkalmazza az elemzésben.

Mérei Ferenc az implikált pszichológiai mechanizmusok alapján elemzi a műveket. A lélektani összefüggés szerinte csak a műben ábrázolt társas-közösségi helyzetben érvényesül (s a szerző így nem terjeszti ki mindezt az életrajzra, a korra). A pszichológiai mechanizmus nála az összetett megnyilvánulások emocionális színpéjét fejtí ki. Mérei a frusztráció és az ambivalencia elveit tekinti az egyik lehető elemzési alap-

nak. Ez azonban nem minden műben érvényesül egyforma telítettséggel — említi meg a félreértés elkerülése végett a szerző.

Halász László elemzése is érdekes és tanulságos. A cím szerepéről beszél, amely az egész műre rányomhatja bélyegét; s az egész mű lényege kitűnhet belőle. „*Persze mindez függ attól, milyen asszociációk veszik ezt körül.*” Az említett novellák címei pl. negatív pólusú érzelmeket váltanak ki az olvasóban. Míg Mérei az író életének ismeretét nem tartotta szükségesnek, Halász azt mondja, hogy a novella megértésében az önletrajzi motívumok is segítségünkre lehetnek. Hogy Krúdy novellájában az ezredes miért éppen a novella végén fárad bele életébe, azt az író „*lehanyagló betegségének rossz közérzésével*” magyarázza a felszólaló. A mű elemzésében fontosnak tartja továbbá a feszültséget is mint pszichológiai kategóriát, „*amely az író által elérni szándékozott cél felé vezet*”.

Az eszmetörténeti és irodalomtörténeti fejezetben Kelemen Péter és Fejér Ádám nevével találkozunk. Az utóbbi túllép a novella naturalisztikus megközelítésén, és azt bizonyítja, hogy az egész novellán egy motívumsor vonul végig, e köré épül a cselekmény, és ez köti le legjobban figyelmünket.

A következő fejezetben Szegedy—Maszák Mihály, Bernáth Árpád és Csuri Károly a metafora-, idő- és motívumstruktúra alapján elemzik a műveket. Szegedy—Maszák Mihály a metaforikus szerkezet alapján próbálja megközelíteni a Kosztolányi- és Krúdy-novellát. Pusztai elbeszélésről és rövid történetekről beszél. „*Míg a pusztai elbeszélésnél a leírás dominál, a rövid történeteknél a szereplők és a cselekmények metaforikus szinten, allegóriaként jelentkeznek.*” Az elemző nézete szerint a jelentés itt nem kontextuális, hanem esztétikai szempontból már magasabb rendű. Az említett novellák közül csak Kosztolányi és Krúdy alkot metaforikus szerkezetet. „*Krúdynál a metaforikus sor a szubjektumon belül bontakozik ki. A betűszintről gyakran vált át a metaforikusra, ez azonban fordítva is érvényes.*”

Bernáth Árpád az elbeszélő művek időstruktúrájának leírása alapján közelíti meg a novellákat. Azt figyeli, hogy az író milyen nyelvtani eszközöket alkalmaz a művek időstruktúrájának megteremtésében.

A legtöbb hozzászólást a Poetika — kompozíció című fejezetben találjuk. Különösen három tanulmány érdemel figyelmet. Vitányi Iván a következőket írja: „*Ha a műalkotást szerkezetnek, struktúrának, rendszernek, egységnek, totalitásnak, szervezetnek, organizmusnak, alaknak, formátumnak, morphémának, szövetnek, modellnek tekintjük, akkor azt állíthatjuk róla, hogy egész, melynek részei vannak. Hogy milyen egész, attól függ, milyenek a részek, s milyen viszonyban állnak egymással.*”

Szerinte a tengelyt, amelyre az irodalmi mű szerkezete épül, a világkép alkotja, vagyis a szerkezetet azok az értékek határozzák meg, amelyek ebben a világban találhatók. Ezek a részek határozzák meg az egyes részek funkcióváltását. Ezek a részek olyan értékek, „*amelyek a mű végére másmilyennek mutatkoznak, mint amilyenek az elején látszottak.*” Itt véljük felfedezni a rokonságot Nagy Márta pszichológizmusa és Vitányi világkép-konceptiója között. Ugyanis a világkép — legyen ez pozitív vagy negatív — lényegében nem más, mint állásfoglalás — hiszen az író közreműködésével jön létre. Csak míg Nagy Márta az állásfoglalást a szerkezetben keresi, addig Vitányi a szerkezetet a világkép, azaz az állásfoglalás köré építi.

Az egyik legalkalmazhatóbb novellamegközelítési elméletet Voigt Vilmos dolgozta ki. Szerinte a prózai művek tagolását illetően elképzelhető lenne az a megoldás, hogy „*a prózai művek szegmentumait nyelvi ismérvek alapján határozzuk meg: egy-egy mondatot (vagy ennél kisebb nyelvi egységeket: szintagmákat, kijelentéseket; vagy ennél nagyobb nyelvi egységeket: mondatfüzéseket, »bekezdéseket«, »paragrafusokat) vegyünk egy-egy egységnek.*” Voigt azonban úgy véli, hogy ily módon csak akkor kapunk releváns eredményt a prózai műalkotások struktúráját illetően, „*ha ettől függetlenül más, tartalmi-poetikai elvek alapján álló szegmentálást is elvégzünk.*” Egy szegmentumnak tekintni mindazokat a szövegrészleteket, „*amelyekben az író nem változtatja meg a következő négy tényező legalább egyikét: a cselekvő személy (P), a cselekvés helyszíne (L), a cselekvés ideje (T), a cselekvés maga (A).* Ezek a szegmentumok a prózai művekben különbözőképpen variálódhatnak, mondhatnánk azt is, hogy valamennyiben mások. De közös vonások fedezhetők föl, ha egy-egy kort vagy író-

csoportot vagy irányzatot stb. veszünk figyelembe. És természetesen más a szegmentumszekvencia a „pesszimista“ ill. az „optimista“ novellában, de a szegmentumszekvencia-típusok alapján könnyen besorolható egy-egy novella ebbe vagy abba a típusba. Itt tartjuk fontosnak megjegyezni, hogy Voigt szerint az írói descripció (D) és a reflexív megjegyzések (R) bármely rész, vagyis szegmentum funkcióját fölvehetik. Az érdekesség kedvéért idézzük Voigt kimutatását arról, hogy milyen az egyes részek aránya Nagy Lajos *Január* című novellájában: P 52 %, L 36 %, T 7 %, A 5 %. Végezetül megjegyezzük, hogy Voigt Vilmos a szegmentumok variabilitását legtöbbször ideológiai, eszmei, világnézeti szempontoknak tulajdonítja.

Martinkó András az elbeszélőt és a cselekményt a tér és idő vetületében vizsgálja. Azt állítja, hogy az írásművészet temporális művészet, vagyis a cselekvés időben történik. Ezen belül beszélhetünk a mű, konkrét esetben a novella ritmusmozgásáról. „A ritmus mint minden műben, a novellában is stílusdetermináló tényező. A prózaritmus azonban eltérést mutat a líra ritmusától. Összetevői a különféle terjedelmű és időtartamú szavak, szintagmák és a mondatok aránya.“ Vizsgálja az epikum mozgását és arányát is. Szerinte fontos ritmusképző a műbeli jelen, a múlt és a jövő közti váltás. Ezt mutatja ki Krúdy novellájában. Ebben a fejezetben találkozunk még Szávay István, Bécsy Tamás, Návai Anikó, Baránszky-Jób László, Tamás Attila, Kiss Endre, Kászonyi Ágota munkáival is.

A *szemiotika-szemantika* című fejezetben Karol Tomiš nevével is találkozunk aki csehszlovák vendégként vett részt a konferencián. Ő a novella jelentésstruktúrájának oldaláról közelíti meg az említett műveket. Azt állítja, hogy az irodalmi műben a mondatot három alapelv határozza meg: 1. a mondat egységes értelmének elve, 2. a jelentés statikussága és dinamikussága közti ingadozás elve. Tomiš szerint a novella szemiotikai tartalma a jó és rossz harca. Akárcsak Halász, ő is kitér a cím elemzésére. Megfigyelései alapján kimutatja, hogy a novella egyszavas címe is alkothat szemiotikai egységet (Caligula, Barbárok stb.).

Említésre méltó Horváth Őzséb felszólalása is, aki a novella filmre-fordításának elméletével foglalkozik. A filmre-fordítás legfontosabb problémája a nyelvi szövegek linearitásának és a film nem lineáris jellegének egyesítése, ill. egyeztetése. „A nyelvi szövegekből blokkokat (bekezdések, mondatok, szavak) emelünk ki a filmre-fordításnál.“ A továbbiakban arról beszél, hogy a film drámai ereje nem a belső tartalom kibontásából, hanem az elbeszélés módjából fakad. Helyesen jegyzi meg, hogy nem minden szöveg alkalmas filmre-fordításra. „Az érzékek kialakítása egyes novellák eseténél a filmben csak minimálisan lehetséges. A filmkép azonban sokszor gazdagabb lehet az irodalmiánál.“

Kelemen János a prózai alkotások kommunikációelméleti elemzésével foglalkozik, Terestyényi Tamás pedig az irodalmi alkotások szemantikai szövegelemzésének egy lehetséges módszerét vizsgálja.

Mérei, Martinkó, Voigt mellett Zsilka Tibor elemzési módszere érdemel különösebb figyelmet. Zsilka a csehszlovákiai magyar stilisztika szinte egyedüli jelentős képviselője. Az említett novellák stilisztikai elemzését statisztikai módszerekkel végezte. Szintén rámutat arra, hogy a XX. század rövidebb prózai műfajai a költészet poetikus jegyeit veszik fel, ugyanis az írói ÉN nagyobb szerepet játszik a MŰ-ben. A novellákban így jelenik meg a feszültség a kontraszt formájában. Az írói ÉN MŰ-beni felerősödésével magyarázza, hogy a Bühleri kifejező funkció az ábrázoló funkcióval szemben fölerősödik. Ez viszont a szöveg változatosságát vonja maga után. „A szöveg változatosságát a rövid és hosszú mondatok kombinálásával éri el az író“. A mondatok szótagokból, szavakból, szintagmákból stb. tevődnek össze. Ezek száma, egymáshoz való viszonya, aránya, szóródása Zsilka vizsgálatának a tárgya. Így jut el a próza ritmusosságának a felismeréséhez. E ritmusosság legszembetűnőbb megjelenését Móricznál fedezi fel, mert az „ő novellájában található a legtöbb rövid szó (1, 2 és 3 szótagú), melyek a szöveg ritmikái impulzusának kialakításában roppant nagy szerepet játszanak“.

Az 1, 2, 3... n szótagból álló szavak megterheltségét százalékban a következő táblázat mutatja:

	1	2	3	4	5	6	7
K. Gy.	31,24	29,71	21,06	11,71	5,03	1,12	—
K. D.	34,04	25,77	22,08	11,65	4,60	1,53	0,30
M. Zs.	41,05	33,02	16,35	7,41	1,54	0,62	—
N. L.	33,53	28,48	24,33	6,23	3,56	1,48	0,59

(A táblázat nem teljes, mert a 8, 9, 10 szótagú szavak arányát már nem tüntettük fel.)

Egy másik táblázatból, amely a mondatok hosszának középértékét, szórásnégyzetét és variabilitását mutatja, az derül ki, hogy a hosszú mondatok alkalmazása Krúdynál a legszembetűnőbb. Szerinte itt már újra az ábrázoló funkció dominál. A jelzöt Kosztolányinál és Krúdynál mint az innováció hordozóját emeli ki. Móricz novellájára — kimutatása szerint — az igék frekvenciája jellemző.

Gáldi László szerint Móricz jelzőrendszerei csakis belső összefüggéseikben vizsgálhatók. Benkő László felszólalásában az egyszavas mondatok funkcióját elemzi. Az egyszavas mondatok nála szabad asszociációmezőt jelentenek, „*az egyszavas címekben pedig nagy az esztétikai erő*”.

Ebben a fejezetben találkozunk még Pomogáts Béla, Kiss Antal, Seres József és Szekér Endre nevével, ill. írásaival.

Elmondhatjuk, hogy az ismertetet felszólalások irodalomelméletünk újabb jelentős adalékai. Hozzájárulnak a novellák modern felfogású megközelítéséhez, a bennük rejlő művészi értékek minél szélesebb körű feltárásához.

Végezetül hadd idézzünk Szabolcsi Miklós zárszavából: „*Felvetődik a kérdés, hogy a gyakorlati, oktatási munka számára tudtunk-e érvényes elemzési módszereket, szempontokat nyújtani. Kutatásaink és kísérleteink mai fokán még nem sokat. Mindenesetre felhívhattuk a figyelmet a megközelítési módszerek lehetséges sokaságára, másrészt arra, hogy a művek többrétegűek, több szempontból elemezhetőek... És végül: a komplex marxista műelemző módszer kialakításában kell tovább lépniünk. Ez a módszer, amely a történeti-magatartásbeli-ideológiai tartalmakat azok poetikai-esztétikai megjelenésén át vizsgálja, alkalmas lehet sok rész-vizsgáló módszer magasabb fokon való integrálására. És így a művek — elemzés során szétszedett — egységét magasabb fokon teremtheti újjá*”.

Csáky Károly—Bodnár Gyula